

AZƏRBAYCANDA PENSİYA TƏMİNATI SİSTEMİNİN İNKİŞAFININ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ: PERSPEKTİV-NƏZƏRİ BAXIŞ

EMİN ƏLİRZAYEV

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru**E-mail: alirzayev@gmail.com*

Giriş

Sosial dövlət modelində əhalinin sosial müdafiəsinin təşkili və təmin edilməsində ən əhəmiyyətli idarəetmə mexanizmi - pensiya təminatı hesab olunur.

Pensiya təminatını dövlətin sosial müdafiə funksiyalarının və ya vəzifəsinin yerinə yetirilməsində dövlət sosial sığorta sisteminin tərkib hissəsi olaraq bu sistemin qurulması (təsis edilməsi) məqsədinə uyğun olaraq fəaliyyətinin, bir növ, son məhsulu kimi də qəbul etmək olar.

Pensiya təminatı - dövlət sosial sığorta sisteminin mahiyyətə əsasını təşkil edən məcburi dövlət sosial sığortası üzrə toplanılan fondlar (sosial sığorta haqları) hesabına ödənilən sosial müavinətlərlə təminatla paralel olaraq, məcburi dövlət sosial sığortasının həyata keçirilməsinin ən başlıca məqsədini təşkil edir.

Pensiyanın sosial müdafiə məqsədli təminat forması olaraq məcburi dövlət sosial sığortası üzrə fəaliyyətin üzərində qurulması, təşkili ilə bağlı münasibətlərin asılılığı və əlaqəliliyi pensiya təminatının sistem mahiyyətini formalaşdırır.

Sosial-iqtisadi inkişafa uyğun olaraq getdikcə cəmiyyətin dəyişən tələblərinə uyğun inkişaf xüsusiyyətləri alması gözlənilən pensiya təminatı sistemini əhatə edən çoxmüstəvili və çoxçeşidli problemlər qarşısında bu təminat mexanizminin sosial və iqtisadi əhəmiyyətliliyinin saxlanması tələb olunur. Bu da onun təkmilləşdirilməsi ilə bağlı səylər göstərilməsini sosial müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsi obyektini olaraq davamlı elmi tədqiqi zərurətini ortaya çıxarır.

Qlobal iqtisadi məkanın tərkib hissəsi olaraq Azərbaycan Respublikasında dövlət modelinin fəaliyyətində, həmçinin sosial rifahın təmin olunmasında sosial müdafiənin əhəmiyyətli rolu nəzərə alınaraq dəyişən daxili struktur-idarəetmə, ətraf mühit amilləri və şərtləri baxımından sosial müdafiənin rolunun daha da gücləndirilməsi və sosial ehtiyacların davamlı təmin olunması məqsədilə sosial müdafiənin daha çox diqqətdə olan və tədqiqat marağı cəlb edən sahəsi olaraq qəbul edilməsinə baxmayaraq, bu sahə üzrə problemlərin davamlı araşdırılması və daha da təkmilləşdirilməsi məqsədilə uyğun həll mexanizmlərinin axtarılıb tapılması üçün milli səviyyədə elmi tədqiqi aktual məsələlərdən hesab edilir.

lərinin axtarılıb tapılması üçün milli səviyyədə elmi tədqiqi aktual məsələlərdən hesab edilir.

Material və metodlar

Məqalənin işlənməsində təhlillərin aparılması, ilk növbədə, seçilən problemin məzmunundan irəli gəlməklə pensiya sistemlərinin idarə olunması ilə bağlı mövcud milli iqtisadi-normativ baza və beynəlxalq nəzəriyyə əsasında müəyyən edilmiş istiqamətlər və tələblərdən çıxışa əsaslanır. Fikirlərin irəli sürülməsində elmi-nəzəri tədqiqat metodlarından əsasən empirik-nəzəri dərkətmə və araşdırma, analiz və sintez, induktiv və deduktiv yanaşma, müqayisə, nəzəri modelləşdirmə, abstraktlaşdırma metodlarına, eyni zamanda qoyulan problemlər üzrə suallara aydınlıq gətirilməsi məqsədilə statistik məlumatlardan, göstəricilərdən və digər verilənlərdən istifadəyə, zəruri hallarda statistik yanaşma metodologiyalarına əsaslanılmışdır.

Müzakirə

Pensiya təminatının inkişafına tarixi formalaşmanın xarakterik olması onun daimi inkişafı xüsusiyyətləri kəsb etməsi ilə əlaqədardır.

Əsas mahiyyəti etibarilə sosial-iqtisadi kateqoriya olan pensiya (və ya pensiya təminatı) cəmiyyət tərəfindən sosial müdafiənin ən qabarıq, diqqət mərkəzində və müzakirə mövzusu olan fenomenası, yaxud kateqoriyası kimi maraq dairəsində olmasına baxmayaraq, tətbiq şəraitində real təminat forması olaraq insanın (fərdin) real maddi ehtiyaclarının ödənilməsi mənbəyi rolunda çıxış etməklə bilavasitə həyat səviyyəsi və rifahı təmin etməsinə təsiri və rolu baxımından elmi müstəvidə əsasən iqtisad elminin tədqiqat obyektini olaraq elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir dünyada pensiya – mahiyyətə sosial müdafiə sistemi çərçivəsində xüsusi təminat forması olaraq milli səviyyələrdə qanunvericiliklərlə nəzərdə tutulmuş qayda və şərtlərlə müəyyən edilən və məcburi dövlət sosial sığortası üzrə sığortaolunanların (bundan sonra – sığortaolunan) onlara əmək pensiyası təyin olunanadək olan dövrdə ödənilmiş əməkhaqqı və digər gəlirlərin, yaxud sığortaolunanların ölümü ilə

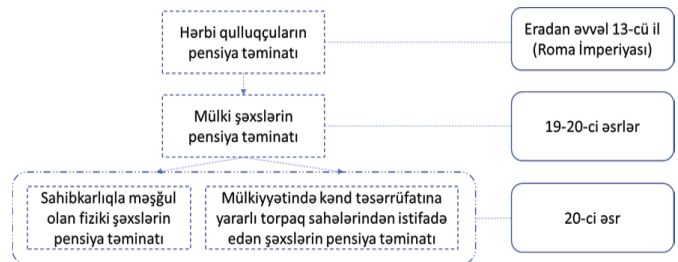
əlaqədar onların ailə üzvlərinin itirdikləri gəlirlərin kompensasiyası məqsədilə vətəndaşlara (sığortaolunananlara) ödənilən aylıq pul ödənişi kimi başa düşülür. Pensiya – əsasən sosial sığortalanma forması kimi sığortaolunananlar tərəfindən ödənilən sığorta haqları əsasında formalaşdırılan fondlar hesabına əsasən fərdlərə aylıq maliyyələşdirilmələri nəzərdə tutmaqla, sosial sığorta qanunvericiliyinə əsasən sosial sığorta hadisələrindən biri olaraq qiymətləndirilən - pensiya yaşına çatma (və ya uyğun şərtlərlə pensiya hüququ əldə etmə) baş verdikdə sığortaolunan tərəfə (fərdə) ödənilən sosial ödəniş növü kimi qəbul edilir.

Hazırda “pensiya” anlayışı altında əsasən dövlət tərəfindən müvafiq qanunlar və normativ sənədlər əsasında, bir qayda olaraq, əmək fəaliyyəti ilə məşğul olub əldə olunan gəlir əsasında müvafiq dövlət vergiləri ilə yanaşı, ödənilən sosial sığorta haqları müqabilində əmək qabiliyyətli hesab edilməyən yaş dövrünə çatdıqda, həmçinin digər işləyən şəxslər tərəfindən ödənilmiş sığorta haqları hesabına akumulasiya edilmiş fondlardan ayrı-ayrı şəxslərə aylıq, birdəfəlik və digər müxtəlif əsaslarda fəaliyyət imkanlarının itirilməsi və bununla əlaqədar gəlir əldə edilməsi imkanlarının məhdudlaşması nəzərə alınaraq həmin şəxslərin normal həyat fəaliyyətinin davam etdirilməsi və sosial inklüzivliyinin təmin olunması məqsədilə bir qayda olaraq, vəzifə və ya öhdəlik olaraq dövlət tərəfindən qurulan və idarə edilən xüsusi bir təminat sistemi başa düşülsə də, xronoloji baxımdan sosial münasibətlərin və ehtiyacların zamanla dəyişkənliyə uğraması fonunda pensiya təminatı sisteminin reformasiyası baş vermişdir. Bu təminat forması həmçinin kommersiya marağı cəlb olunmaqla daha sonradan qeyri-dövlət (özəl) institutları (subyektləri) tərəfindən də həyata keçirilməyə başlanılmışdır [1, s. 4-14].

Pensiya təminatı tarixi inkişaf prosesi nəticəsində müasir formasını almışdır.

Eramızdan əvvəl 13-cü ildə Roma imperatoru Augustus (Gaius Octavius) veteran legionerlərin 16 il legionda və dörd il hərbi ehtiyatda olduqdan sonra pensiya almasına istiqamətlənmiş bir pensiya planı yaratmışdır. Bu, Roma sərhəd kampaniyalarından qayıdan veteranları mükafatlandırmaq və onları sakitləşdirmək üçün nəzərdə tutulmuş əsl pensiya planı olmaqla, Roma sərhədindən qayıdan veteranları mükafatlandırmaq və sakitləşdirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Pensiya təminatı da digər sosial müdafiə alətləri və mexanizmləri kimi əsasən Qərb mənşəli

olmaqla sənaye istehsalının inkişafı dövründə istehsal və əmək münasibətlərinin inkişafı nəticəsi olaraq daha çox 18-ci əsrdə ortaya çıxmağa başlamışdır. Ümumilikdə isə tarixin müxtəlif dövrlərdə pensiyaya bənzər müxtəlif müavinət formaları ilə sosial müdafiə xarakterli təminat formalarının tətbiq olunmasına baxmayaraq, onun pensiya mahiyyətində tətbiqi həmin vaxt hərbi personala münasibətdə başlanılmış və 20-ci əsrdə isə mülki əhali kontingenti ilə də bağlı pensiya təminatı xarakterli addımların atılması ilə genişlənmişdir [2](Şəkil 1.):

Şəkil 1. Pensiya təminatının əhatə dairəsinin genişlənməsinin əsas tarixi inkişaf mərhələləri (Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir)

Qeyd edildiyi kimi, pensiya təminatı xarakterli ilkin sosial təminat formalarının, həmçinin tarixdə istehsalın təmərküzləşməsi dövründə müxtəlif işəgötürənlər tərəfindən onların müəssisələrində çalışan işçilər üçün yaradılmış təminat forması kimi təqdim edilməsinə baxmayaraq, sosial müdafiə mexanizmi kimi pensiya təminatının sistem olaraq formalaşması dövlətçiliyin inkişafı və pensiya sisteminin dövlətin sosial funksiyalarının idarəetmə fəlsəfəsinin mühüm tərkib hissəsi olaraq qəbul edilməsi ilə əlaqədar olmuşdur.

Bu baxımdan, əslində özəl (qeyri-dövlət) pensiya təminatının tarixini dövlət pensiya təminatından daha qədim olduğunu da hesab etmək olar.

Müasir dövrdə pensiya təminatı nəzəriyyəsi baxımından pensiya təminatı növlərinin sistemliliyinin formalaşması (əlilliyə görə, yaşa görə, ailə başçısını itirməyə görə) dərhal baş verməmiş, yaşa görə pensiya təminatının yaradılması sonrakı inkişaf mərhələlərində baş vermişdir.

Hazırkı dövrdə beynəlxalq səviyyədə pensiya təminatı cəmiyyətin daha asan idarə edilməsi baxımından təbii olaraq dövlətin bilavasitə marağında olmaqla, bu sahədə də idarəetmə dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin əsas tərkib hissələrindən biri kimi, dövlət sosial sığorta sistemi çərçivəsində konkret

qanun və normalara söykənməklə sistemli şəkildə idarə olunmaqdadır.

Pensiya təminatının dünyada, xüsusən Qərbi Avropa məkanında uzunmüddətli tətbiqi təcrübəsinin də təsiri altında pensiya təminatı, bir növ, dövlətin öz vətəndaşlarına yönəlmiş əsas sosial məhsulu olaraq dərk edilməyə başlanılmışdır.

Bu və bununla bağlı məqamlar isə pensiya təminatının beynəlxalq, o cümlədən milli səviyyədə ölkələrin sosial-iqtisadi rifahı vəziyyətinin və sosial müdafiə səviyyəsinin əsas qiymətləndirilməsi obyektlərindən biri kimi formalaşmasını şərtləndirmişdir.

Müasir pensiya təminatının müasir beynəlxalq standartları üzrə ümumi meyarlar sosial-iqtisadi, insan və əmək hüquqlarının müdafiəsinin təmin edilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərməklə Birinci Dünya Mühəribəsindən sonra dünyada davamlı sülhə nail olunmasının sosial ədalətə əsaslanılmaqla mümkün olmasına inama söykənərək 1919-cu ildə yaradılmış Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT) 1952-ci ildə qəbul edilmiş 102 sayılı konvensiyası ilə müəyyən edilmişdir [3].

Bu məqsədlə beynəlxalq aləmdə müxtəlif maliyyə təşkilatları (Dünya Bankı, BMT və s.) tərəfindən müxtəlif əməkdaşlıq proqramları çərçivəsində ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı milli layihələrin icrası məqsədilə milli səviyyədə vəziyyətin öyrənilməsi üçün aparılan tədqiqatlarda müxtəlif indikatorlardan və müqayisələrdən istifadə edərək pensiya təminatı sisteminin qiymətləndirilməsi aparılır. Bu məqsədlə aparılan işin nəticəsi olaraq ərsəyə gətirilməklə dərc edilən və müxtəlif formalarda yayımlanılan hesabatlar və ya məlumatlar ekspertlər səviyyəsində tədqiqatlarda istifadə olunmaqla yanaşı, milli səviyyələrdə pensiya təminatının inkişafı ilə bağlı dövlət proqramları və siyasət strategiyalarının formalaşdırılması üçün də istiqamətləndirici əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd edilməlidir ki, pensiya təminatı ilə bağlı ümumi və əsasən bənzər nəzəri əsasların formalaşması zamanla baş versə də, milli səviyyələrdə ölkə sərhədləri daxilində cəmiyyət həyatında baş verən sosial, sosial-iqtisadi, demografik, siyasi və tarixi-mədəni proseslərə dövlətin maraqları baxımından təsir göstərilməsi prioriteti nəzərə alınmaqla pensiya təminatı ilə bağlı eyni zamanda bir çox hallarda ümumi standart baxışlardan fərqlənilə bilən lokal qərarların verilməsi və fərqlənən təcrübənin tətbiqi müşahidə edilməkdədir.

Belə hesab etmək olar ki, pensiya təminatının əhatəliliyi və maliyyə imkanları böyük ölçüdə ölkələrin iqtisadi inkişaf dərəcəsi ilə mütənasibdir [4].

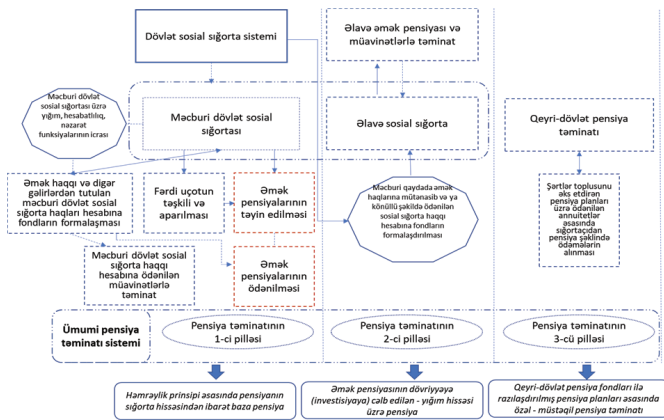
Bu isə o deməkdir ki, müasir şəraitdə pensiya təminatı ilə bağlı qərarların verilməsinin tam şəkildə dövlətlərin öz maraqları çərçivəsində olduğunu hesab etmək olar. Lakin beynəlxalq inteqrasiya şəraitində əhali (vətəndaş) ehtiyaclarının müasir tələblərə uyğun və daha rəşional qarşılınması hesabına pensiya sisteminin uzunmüddətli idarə edilməsinə nail olmaqla, həmçinin eyni vaxtda dövlət institutunun təhlükəsiz və axıcı idarə olunmasını təmin etmə baxımından bu sahədə beynəlxalq səviyyədə işlənən modern strategiyaların və lokal səviyyələrdə tətbiq olunan ayrı-ayrı halların (təcrübələrin) öyrənilməsi ölkələrdə pensiya təminatı sisteminin həmin standartlara uyğunlaşdırılması meylini formalaşdırmaqla, bu sahədə dövlət siyasətlərinin işlənilməsinin də formalaşan standartlar üzrə reallaşdırılmasına təsir göstərmiş olur.

Məsələn, BƏT-in himayəsi ilə 1927-ci ildə yaradılmış dünyanın pensiya təminatı ilə bağlı təcrübə mübadiləsi üçün beynəlxalq platforma olan Beynəlxalq Sosial Təminat Assosiasiyası (ISSA) hazırda dünyanın 160 ölkəsinin milli pensiya təminatı operatorlarının (qurumlarının) görüşdürülməsi üçün vahid platforma olaraq fəaliyyət göstərməkdədir [5], [6].

Müasir dünyada pensiya təminatı artıq qlobal fenomenə çevrilmiş və əhalinin sosial müdafiə əhəmiyyətli gəlirlərinin əsas hissəsini təşkil edən bir istiqamət olaraq qlobal səviyyədə başlıca (baza) sosial problem olaraq qəbul edilən yoxsulluqla mübarizədə əsas idarəetmə və ya sosial müdafiə mexanizmi olaraq qəbul edilir.

Modern pensiya təminatını ümumiləşdirilmiş şəkildə, fərdin əmək fəaliyyəti göstərdiyi dövrdə əldə etdiyi gəlirlərdən dövlət pensiya təminatı sistemi çərçivəsində qanunvericiliklə müvafiq sığortaçı qurum, qeyri-dövlət pensiya təminatı çərçivəsində isə sığortaçılarla razılaşdırılmaqla sığorta haqlarının ödənilməsi və qarşı tərəfdən isə aylıq ödəmələrin (pensiyanın) alınması şərtləri toplusunu (aylıq sığorta haqqı normativi, aylıq ödəniş məbləği, aylıq əldə olunacaq məbləğ (annuitet) və digər hallar) özündə əks etdirən pensiya planları üzrə formalaşdırılan pensiya fondları hesabına pensiya təminatının sistemli əsasda qurulması və idarə edilməsi, o cümlədən benefisiarların ödəmələrlə (pensiya məbləğləri ilə) aylıq, birdəfəlik və s. əsaslarda təmin edilməsi sistemi kimi ifadə etmək olar.

Pensiya təminatı mahiyyətə proseslərin əlaqəsi baxımından sistem mahiyyəti daşımaqla pensiya təminatı sistemi kimi nəzərə alınmaqla təhlil edilməlidir. Bu baxımdan pensiya təminatı sisteminin müasir strukturunu sxematik olaraq aşağıdakı şəkildə təsvir etmək olar (Şəkil 2.):

Şəkil 2. Sosial sığorta münasibətləri (dövlət sosial sığorta sistemi) çərçivəsində pensiya təminatı sistemində proseslərin sxematik təsviri

(Müəllif tərəfindən müxtəlif mənbələrdən ([7], [8], [9] və [10, s. 397]) də istifadə olunmaqla tərtib edilmişdir)

Şəkil 2-dən də görüldüyü kimi, qeyd etdiyimiz fikirləri daha da möhkəmləndirməklə pensiya təminatını yalnız dövlət maliyyəsi ilə əlaqələndirmək və təkcə dövlət tərəfindən təmin edilən proses olaraq təqdim etmək də doğru deyildir. Nəzərə alıqda ki, pensiya təminatı ilə bağlı dövlətin əsas məqsədi - əslində mahiyyəti etibarilə əhalinin kifayət qədər geniş, eyni zamanda sosial baxımdan həssas seqmentinin sığorta prinsipləri əsasında yaranan mümkün imkanlar daxilində iqtisadi dəstəklənməsini və ya gəlirliliyini təmin etmək hesabına yoxsulluqla mübarizənin həyata keçirilməsi ilə həyat səviyyəsinin qorunması və bununla dövlət institutunun etibarlı fəaliyyətinin təmin edilməsidir, bu baxımdan əsasən əməkhaqqı və məcburi dövlət sosial sığortasına cəlb edilən digər gəlirlərdən müəyyən edilmiş normativlər əsasında tutulmalar hesabına formalaşan fondlar hesabına dövlət sosial sığorta sistemi çərçivəsində cari maliyyələşdirilməsi həyata keçirilən dövlət pensiya təminatının da əhalinin pensiya təminatının yaxşılaşdırılması baxımından imkanları istər-istəməz məhdudluq kəsb etməkdədir.

Məhz bu məqam özlüyündə də yeni (əlavə) im-

kanlar olaraq qeyri-dövlət pensiya təminatının da əhəmiyyətini ön plana çıxarmaqla və vətəndaş üçün əlavə sığortalanma imkanlarına giriş yolu açaraq pensiya ilə əlaqədar (və ya pensiya) tipli hallarda gəlirlərini artırmağa və əmək fəaliyyəti göstərilən dövrdə əldə olunan əməkhaqqı (gəlirlərlə) göstəricisinə nisbətə daha yüksək ümumi pensiya təminatı formalaşdırılmasına şərait yaradır.

Pensiya təminatı sahəsində bugüncə formalaşmış təcrübə onu göstərir ki, yalnız dövlət pensiya təminatı prinsipilə ölkədə pensiya təminatının maliyyə imkanlarının genişləndirilməsi məhdud imkanlarla bağlıdır. Belə ki, dövlət pensiya təminatı öz məqsədinə uyğun olaraq, yalnız əsasən muzzdlu gəlirlərdən, eləcə də qismən sahibkarlıq və s. digər gəlirlərdən qanunvericiliklə konkret müəyyən olunmuş sığorta haqqı normativləri əsasında tutulan haqlar hesabına formalaşan fondlar hesabına həmrəylik prinsipi əsasında (“pay-as-you-go (PAYG)”) cari və gələcək pensiyaların maliyyələşdirilməsini nəzərdə tutur ki, bu da sistemdən ödənilən pensiyaların birbaşa surətdə ölkədə əsasən əməkhaqqı fondunun artımı, onun ÜDM-də payı kimi göstəricilərdən asılı olmaqla milli iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsinin, həmçinin təkcə bir aspektdən təzahürü olduğunu göstərməklə, pensiya təminatının, eyni zamanda məhdud imkanlarla əlaqədar olduğunu da ortaya qoymaqladır. Bununla belə, qeyri-dövlət pensiya təminatı fəaliyyəti ilə məşğul olunması məqsədilə institusional olaraq yaradılan imkanlar da pensiya təminatının 2-ci və 3-cü pilləsi sayılan - dövlət sosial sığorta sistemində əmək pensiyalarının yığım hissəsinin aktivləşdirilməsi (istər könüllü, istərsə də ödənilən məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının bir hissəsinin məcburi əsasda yığma yönləndirilməsi prinsipi əsasında), eləcə də sığortaçı və sığortaolunan (benefisiar, fərd və ya şəxs) arasında sərbəst seçim əsasında razılaşdırılmış pensiya planları üzrə müəyyən edilən şərtlərə əsaslanan əlavə təminat formalarının fəaliyyət göstərməsi heç də (bütün hallarda) dövlət sosial sığorta sisteminin idarəmə və təsir imkanları daxilində olmamaqladır. Bu təminat formalarının inkişafı ölkədə investisiya mühiti və imkanları, maliyyə bazarının inkişafı səviyyəsi ilə bağlıdır. Belə ki, pensiya təminatının şərti yığım sistemə əsaslanan 1-ci pilləsindən fərqli olaraq, qeyd edilən hər iki təminat pilləsi bilavasitə ayrılan vəsaitlərin investisiya edilməsini tələb edir ki, dövlət sosial sığorta sistemi çərçivəsində məcburi əsasda toplanılan sosial sığorta haqlarının bir hissəsinin məcburi

əsaslarla yığım hissəsinə yönəldilərək investisiyaya cəlb edilməsi beynəlxalq təcrübədə tətbiq edilsə də o qədər də uğurlu təcrübə formalaşmamış, daha çox bir növ, sahibkarlıq fəlsəfəsilə idarə olunan 3-cü pillənin tətbiqinin genişlənməsi daha çox baş vermişdir. Bunun səbəbləri arasında 2-ci pillə üzrə vəsaitlərin investisiya obyektinin seçilməsi, həmin vəsaitlərin idarə olunması ilə bağlı risklərin (maliyyə böhranları, inflyasiya və s.) qarşılınmasının və ya bölüşdürülməsinin sığortaçı (dövlət pensiya təminatı həyata keçirən qurum və ya outsorsinq edilən qurum (subyekt)) üçün daha kompleks xarakter daşmasıdır.

Belə ki, 2-ci pensiya pilləsinin tətbiqi ilə 1990-cı illərin sonu 2000-ci illərin əvvəllərində bağlı Mərkəzi və Şərqi Avropa regionunda geniş yayılmış beynəlxalq təcrübə əmək pensiyasının yığım hissəsinə vəsaitlərin 1-ci pillə çərçivəsində ödənilən məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının bir hissəsinin məcburi əsasda ayrılaraq investisiyayönümlü istifadəsinə ehtiyatlı yanaşılmasını tələb etməsi də irəli sürülən fikirlər arasındadır [11].

Azərbaycanda da dövlət sığorta sistemi çərçivəsində həyata keçirilməklə həmrəylik prinsipinə əsaslanan mövcud pensiya təminatında (1-ci pillə pensiya təminatı) pensiyanın hesablanılmasının iqtisadi-riyazi ifadədə aşağıdakı formula ilə mahiyyət məqsədilə təqdim edilə biləcəyimiz ümumi şərti təsviri qeyd edilənləri möhkəmləndirməyə imkan verir:

$$P_m = C_p / T_p (I)$$

Burada – P_m – aylıq pensiya məbləği, C_p – sığorta haqqı ödəyicisinin (sığortaolunanın) dövlət sosial sığorta sistemində ona açılmış fərdi şəxsi hesabında topladığı məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının cəmi məbləği və ya başqa sözlə, formalaşan pensiya kapitalı, T_p – gözlənilən pensiya ödənişi müddətinin aylarının sayıdır.

Təbiidir ki, əslində hər bir ölkədə pensiya təminatı sistemlərində pensiyaların və onların növlərinə görə hesablanılmaların yerli pensiya siyasətinin xüsusiyyətləri və məqamları nəzərə alınmaqla özünəməxsus və daha detallı kalkulyasiya metodlarının istifadə olunması xarakterikdir.

Bu şərti-riyazi təsvirdən də ilk növbədə belə bir fikri də özliüyündə irəli çıxarmaq olur ki, pensiya məbləğləri və onun yüksəkliyi fərdi hesabda pensiya hesablanılması üçün əsas kimi götürülən pensiya kapitalı məbləği ilə yanaşı, həmçinin gözlənilən pensiya

ödənişi müddəti aylarının sayından asılıdır: Əlbəttə ki, pensiya təminatına təsir edən amillər baxımından bu fikirdə dolayı əlaqələlilik mövcud olsa da, pensiya təminatı üçün pensiya ödənişi aylarının sayı parametri demoqrafik proseslər nəzərə alınmaqla idarəetmə göstəricisi kimi müəyyən olunmaqla pensiya yaşına çatmış və həmin yaşdan sonra orta hesabla həyatda qaldığı illərin sayına bərabər götürülməklə uzunmüddətli statik hesab olunan indikatorlardan hesab edildiyindən pensiya təminatına birbaşa təsirli faktorlar qismində qiymətləndirilmir.

Qeyd edilənlərdən də anlaşıla bilir ki, 1-ci pillə pensiya təminatı hesabına pensiyalar üzrə daha qısa müddətdə yüksək əvəzəmə əmsalının formalaşdırılması ekonometrik baxımdan da mümkün hesab edilə bilməz.

Əhalinin sosial cəhətdən həssas, eləcə də struktur baxımından əhəmiyyətli kateqoriyası kimi pensiyaçıların gəlirləri qismində həyat səviyyəsinin saxlanması və yüksəldilməsi nöqtəyi-nəzərdən beynəlxalq tələblər nəzərə alınaraq Azərbaycanda sığorta prinsipinə daha çox uyğunluğu baxımından yaşa görə əmək pensiyası növünə münasibətdə əvvəlki illərdə təyin olunmuş aylıq pensiyaların orta məbləği göstəricilərinin həmin illər üzrə illik orta aylıq nominal əməkhaqqı göstəricilərinə nisbətdə əvəzəmə əmsalı göstəricilərini hesablasaq, əsaslı pensiya islahatlarının keçirildiyi 2017-ci ildən sonrakı dövrdə alınan nəticələrin orta hesabla yalnız 42 faiz ətrafında dəyişdiyini qeyd etmək olar (cədvəl 1.):

Cədvəl 1. Azərbaycanda son illərdə pensiyalar üzrə əvəzəmə əmsalı göstəriciləri

	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Təyin olunmuş yaşa görə aylıq pensiyaların orta məbləği	197.6	213.8	233.7	249.3	291.5	331.4	360.9	400.5
Orta aylıq nominal əməkhaqqı	498.6	528.2	544.1	634.8	707.3	732.1	839.4	933.8
Əvəzəmə əmsalı	39.6	40.5	43.0	39.3	41.2	45.3	43.0	42.9

Qeyd: Əmsal göstəriciləri AR Dövlət Statistika Komitəsinin açıqladığı göstəricilər əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Nəzərə alındıqda ki, Azərbaycanda mövcud olmuş qanunvericiliyə uyğun olaraq pensiya gəlirləri vergi və sosial sığortaya cəlb edilməmişdir, bu gəlirlərdən beynəlxalq təcrübədə vergi və sosial sığorta məqsədilə tutulmaların aparılması praktikası da tətbiq olun-

masına baxmayaraq, qabaqcıl iqtisadiyyata malik və inkişaf etməkdə olan bir çox ölkələrdə orta muzda işləyənin pensiya dövrünə qədərki gəlirlərinin hansı nisbəti səviyyəsində pensiya gəlirləri əldə etdiyini göstərən xalis gəlir yanaşmasında hesablanan əvəzətmə əmsalları yuxarıdakı göstəricilərdən kifayət qədər yuxarıdır (Məsələn, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT və ya (ing.) OECD) statistikasında məcburi dövlət sosial sığorta sxemi üzrə orta əvəzətmə göstəriciləri xalis yanaşmada 62 faiz təşkil etməkdədir) [12, s. 144].

Pensiya təminatının inkişafının pensiya məbləğlərinin digər makroiqtisadi həyat səviyyəsi göstəriciləri ilə münasibətdə artımı ilə kəmiyyət, eyni zamanda təminatın özünün proses olaraq yeni institusional səviyyəyə qaldırılması ilə ölçməklə keyfiyyət baxımından inkişaf etdiyini qəbul edərsək, pensiya təminatının inkişafına təsir göstərən amilləri və onların təsiri imkanlarını aşağıdakı sxematik təsvirlə icmallaşdırma bilirik (Şəkil 3.):

Şəkil 3. Pensiya təminatının inkişafının bağlı olduğu başlıca amillər (Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır)

İşləmə mexanizmləri baxımından pensiya sisteminin təkmil əsaslarda qurulması və idarəedilməsi pensiya təminatının birbaşa inkişafı kimi qiymətləndirmək olmaz.

Pensiya təminatının real inkişafı onun kəmiyyət metodları ilə tədqiqi zamanı bir sıra həyat səviyyəsinin ölçülməsində istifadə olunan digər - yaşayış minimumu, orta aylıq nominal əməkhaqqı, minimum əməkhaqqı kimi makro göstəricilərlə müqayisəsində görünür. Bu isə bu baxımdan pensiya təminatı sisteminin inkişafının subyektiv təsirlər və ya yalnız bu sistemin idarə edilməsi imkanları daxilində olmadığına və pensiya təminatının özünü pensiya məbləğlərinin birbaşa artımında göstərməklə təkcə inzibati qərarlarla yaxşılaşdırıla bilinməyəcəyini göstərməklə, eyni zamanda onun bütövlükdə inki-

şafının pensiya sistemindən kənar amillərlə də bağlı olduğuna işarə edir.

Qlobal miqyasda son illərdə getdikcə sürətlənməkdə olan sosial-demografik proseslərin nəticələrindən biri kimi, əhali yaşlanması problemi dünya pensiya sistemlərinin gələcəyi üçün prioritet məsələ olan – onların maliyyə dayanıqlılığı problemini daha da kəskinləşdirməklə pensiya sistemləri üzərində daxili maliyyə təzyiqi formalaşdırır və pensiya yaşının artırılmasına istiqamətlənmiş idarəetmə metodlarına əla atılmasına meylli artırmaqla sosial gərginliyin də artmasına yollar açır. Əhali yaşlanması problemi daha çox qısamüddətli yanaşmada özünü birpilləli pensiya sistemlərində aktiv sığortaedən və pensiyaçı sayları nisbəti əmsalının dəyişməsində göstərir, uzunmüddətli perspektivdə isə pensiya sistemlərinin büdcələrində kəsir formalaşmasında göstərir.

Azərbaycanda pensiya təminatının inkişafının əsas makro dəyərləndirmə meyarı kimi – onun keyfiyyətə inkişafını iqtisadiyyatın ümumi xərclərində pensiya xərclərinin həcmi, dinamikası, pensiya xərclərinin ÜDM-də payı və onun dinamikası ilə əlaqələndirmək daha məqsəduşğün hesab edilir. Bu çərçivədə ümumi dinamika mahiyyətində (Cp_n – “n” ilində, Cp_{n-1} isə ondan əvvəlki ildə pensiya xərcləri olmaqla) əsasən aşağıdakı şərtin saxlanılması təmin olunmalı hesab edilir:

$$\frac{Cp_n}{Cp_{n-1}} \geq 0 \quad (2)$$

Azərbaycanda mövcud iqtisadi münasibətlər sistemində iqtisadi kateqoriya olaraq pensiya xərcləri icmal büdcə xərclərinin, o cümlədən dövlət büdcəsi xərclərində sosial müdafiə xərclərinin tərkibi olaraq qiymətləndirilməklə, onun dinamikası da dövlətin iqtisadi inkişaf imkanları ilə bağlı olduğundan maliyyə əsası birbaşa surətdə qeyri-dövlət mənbələrindən və əməkhaqqı fondunun dinamikasından asılıdır.

İstehlak qiymətləri indeksinin artımının idarəetmə elementi olaraq nəzərə alınması əsasən əməkhaqqı fondundan tutulmaqla dövlət pensiya təminatı sistemi çərçivəsində fərdi şəxsi hesablarda virtual olaraq toplanılan (əslində isə həmrəylik prinsipilə cari pensiyaların maliyyələşdirilməsinə yönəldilərək pensiya sistemi üçün pensiya xərclərinə və gələcək pensiyaçılar qarşısında isə öhdəliyə çevrilən vəsaitlər) və pensiya təminatında istifadə olunmamış pensiya kapitallarının iqtisadi dəyərinin və ödənişi davam edən pensiyaların real alıcılıq qabi-

liyyətinin saxlanması nöqtəyi-nəzərdən pensiya təminatının kəmiyyətə genişlənməsini şərtləndirməklə onun inkişafını da təmin etmiş olur.

Məşğulluq probleminin həlli dövlət sosial sığorta sistemi çərçivəsində məcburi dövlət sosial sığorta haqqı yığımını və potensialını artırmaqla dövlət pensiya təminatı sisteminin maliyyə əsaslarını, həmçinin əlavə sosial sığorta, habelə qeyri-dövlət pensiya fondlarına yönəldilmək üçün maliyyə imkanlarını formalaşdırmaqla yanaşı, məşğul əhali seqmentinin əhatə dairəsinin genişlənməsi istiqamətində pensiya alan pensiyaçıların da məşğulluqla əhatə edilməsinə şərait yaradır ki, bu hal da pensiyaçı kateqoriyasından şəxslərin əmək bazarını tərk etməyərək sosial sığorta ödəyicisi qismində qalmaqla özlərinin rifah hallarının yaxşılaşdırılması ilə dövlətin sosial yükünün azaldılmasına, həmçinin də sığorta-pensiya (pensiya təminatı sistemi) üçün əlavə maliyyələşmə mənbəyi yaratmaqla bütövlükdə pensiya sisteminin maliyyə dayanıqlılığına müsbət təsir göstərmiş olur.

Pensiya təminatı sisteminin idarə edilməsi üçün operativlik prinsipinin nəzərə alınması mühüm əhəmiyyətlidir. Pensiya sistemi - onu əhatə edən və təsir imkanları daşıyan ətraf amillərin təsirlərinin müəyyənləşdirilməsi, qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması əsasında idarə olunan idarəetmə sistemlərindən hesab olunur: Sistemdə hərəkətsizlik, adaptiv yanaşmanın tətbiq olunmaması – iqtisadiyyatın ümumi mahiyyəti və prinsipinə uyğun olduğu kimi, mövcud maliyyə və maddi-texniki imkanların əhalinin sosial müdafiə sistemi çərçivəsində sosial-iqtisadi ehtiyacların maksimum dərəcədə ödənilməsinə yönəldilə bilməməsi ilə nəticələnə bilər. Bu, xüsusən də pensiya sisteminin idarə olunması üçün təkmil, günnün ehtiyacları və tələbləri nəzərə alınaraq müvafiq qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi ilə bağlı lazımi siyasi iradənin olmaması, ətalətlilik göstərilməsi və ya beynəlxalq təcrübədən də öyrənilmiş dərslər nəzərə alınmaqla qurulan və tətbiq edilən islahat səriştəsinin olmaması vəziyyətində özünü daha qabarıq büruzə verir. Bu baxımdan da pensiya təminatı sisteminin təkmilləşdirilməsi, o cümlədən pensiya təminatının yaxşılaşdırılması üçün, ilk növbədə, onu əhatə edən amillərin təsiri imkanlarının kompleks qiymətləndirilməsi ilə müasir əhali ehtiyaclarını və gözləntilərini nəzərə almaqla pensiya təminatına imkan verən qanunvericilik bazasının işlənməsinin mütəmadi diqqət mərkəzində saxlanması və bu istiqamətdə hüquqi quruculuğun davamlılığının təmin

edilməsi ilk növbədə prioritet əhəmiyyətlidir.

Pensiya təminatı sisteminin informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının və innovativ metodların tətbiqi şəraitində təşkili və idarə olunmasının prioritet hesab edildiyi hazırkı mərhələdə, təbii olaraq, sistemin benefisiarlarından da istər-istəməz bu texnologiyalar və bu sahədə əhaliyə xidmət göstərilməsindəki yeniliklər barədə məlumatlı olmaları gözlənilir, yaxud tələb olunur ki, bu istiqamət də pensiya sisteminin texnoloji aspektdən təkmilləşdirilməsi ilə bağlı aparılan işin nəticəliliyinə birbaşa təsir göstərən amillərdən hesab edilməkdədir. Bununla əlaqədar bu istiqamətdə həyata keçirilən islahatların effektivliyinin monitorinqi aparılmaqla vətəndaş məmnunluğu səviyyəsinin müəyyən edilməsi və onun səviyyəsinin yüksək həddə saxlanması, bu məqsədlə isə pensiya təminatı ilə bağlı bütün şikayət və müraciətlərə ən yüksək həssaslıqla yanaşılması və onların qanunamüvafiq həllinin nəzərdə saxlanması pensiya sisteminin təkmilləşdirilməsinin aktual problem və ya amillərindəndir.

Pensiya təminatının inkişafında iqtisadi və təşkilati əsaslı amillərlə yanaşı, ona təsir göstərən ən başlıca kənar amil olaraq pensiya sistemi ilə bağlı demografik proseslər özünü göstərir. Demografik proseslərin qloballaşdığı hazırkı sosial-iqtisadi inkişaf mərhələsində iqtisadi inkişafa paralel olaraq, xüsusən iqtisadi cəhətdən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sosial stereotiplərin dəyişməsi, o cümlədən gec evlənmə, gec ana olma, boşanma hallarının artması, urbanizasiya prosesinin intensivləşməsi, eləcə də məşğulluq formalarındakı dəyişmələr, səhiyyənin, elmin, təhsilin səviyyəsinin yüksəlməsilə, bir növ, qanunauyğun şəkildə uşaq doğumunun azalması, eyni zamanda orta ömür müddətinin artması ilə əhalinin ümumi sayında yaşlı əhalinin payının artması baş verir ki (inkişaf etmiş ölkələrdə artıq bu proses xeyli müddətdir ki, başlamışdır), bu da yığım potensialının zəifləməsi səbəbindən müasir pensiya sistemləri qarşısında tipik maliyyə çətinliklərinin ortaya çıxması və pensiya sistemlərinin maliyyə dayanıqlılığının saxlanması nöqtəyi-nəzərdən perspektiv baxımından mübarizə mexanizmlərinin axtarılıb tapılmasına ehtiyacın artması ilə nəticələnir. Belə ki, qeyd edilən proseslərin qarşılıqlı əlaqədə təsirinin sosial nəticəsi olaraq doğumun azalması ilə ölkə əhalisinin tərkibində iqtisadi fəal əhalinin sayı və payında azalma, eyni vaxtda yaşlı və əməkqabiliyyətli olmayan əhalinin sayı və payında artım baş verməsi dövlət sosial sığorta siste-

mində məcburi dövlət sosial sığorta haqqı üzrə yığım potensialının aşağı düşməsinə və cari pensiya xərclərinin artımına təsir göstərməklə pensiya sisteminin maliyyə dayanıqlılığına birbaşa mənfi təsir göstərir. Bu proseslərin təsirinin göstəricisi olaraq bir pensiyaçıya düşən aktiv sığortaolunanların (sosial sığorta haqqı ödəyicisi olan) sayı əmsalının azalma yönündə davamlı dəyişməsi baş verir ki, bu pensiya təminatının davamlılığının təmin edilməsi baxımından onun uzunmüddətli maliyyə dayanıqlılığının təmin edilməsi üçün əsas göstəricilərdən hesab edilir.

Bir çox hallarda pensiya sistemlərində minimum pensiya kateqoriyasının tətbiqi pensiya sistemində pensiyaçı hərəkəti axınının və bununla bağlı olaraq pensiya sisteminin pensiya xərclərinin tənzimlənməsi mexanizmlərindən biri kimi də istifadə oluna bilər. Bununla belə, heç də bütün hallarda onun tətbiqinin məqsədi – bu tənzimlənmə məramı olmaqla, daha çox – müəyyən edilən həmin minimum pensiya səviyyəsindən aşağı hesablanmış pensiya məbləğlərinin artırılaraq minimum pensiya məbləğinə çatdırılmasına, yaxud hesablanıla biləcək potensial pensiya məbləğlərinin artımına nail olmaqla pensiya sistemində orta pensiya məbləği səviyyəsinin yüksəldilməsinə nail olunması və yuxarıda qeyd etdiyimiz əhalinin sosial rifah və həyat səviyyəsinin ölçülməsində istifadə olunan indikatorlara münasibətdə pensiya sisteminin inkişafı səviyyəsinin yüksəldilməsinə inzibati-idarəetmə rıçaqları vasitəsilə təsir göstərilməsi olur ki, bu da istənilən halda pensiya yaşına çatmış, lakin minimum pensiya məbləğində pensiya təyinatına imkan verməyən pensiya kapitalına malik şəxsləri sosial müdafiə sistemi çərçivəsində pensiya təminatı sisteminin deyil, bu halda yaşa görə sosial müavinətlərlə təminatın bənefisiarına çevrilməsi ilə nəticələnir.

Əlbəttə, sosial müdafiə sistemi çərçivəsində sistemə sosial müavinətlərin məbləğlərinin daha aşağı olması xasdır ki, bu baxımdan fərdi şəxsi hesablarda toplanılmış sığorta kapitalına bağlı minimum pensiya məbləğinin tətbiqi praktikası pensiya sisteminin statistik göstəricilər bazasında inkişafına əyani təsiri qəbul edilən olsa belə, onun tətbiqi fərdin həyat səviyyəsi ilə də bağlı potensial təsir imkanlarına malik mexanizm olaraq eyni zamanda həssas effektdə malikdir. Bu baxımdan da, hesab etmək olar ki, pensiya təminatı sistemində minimum pensiya kateqoriyasının tətbiqi onun müəyyən edilən (artırılan) məbləği və vaxtaşırı olaraq artırılması vaxtı aralığı müddəti

baxımından, həmçinin əhalinin həyat səviyyəsinin saxlanılması prioritetliyi nəzərə alınaraq əsaslı hesablamalar aparılmaqla həyata keçirilməlidir.

Qeyd edilənlər minimum pensiyanın kateqoriya olaraq pensiya təminatı sisteminin idarə edilməsində və təkmilləşdirilməsində sosial-iqtisadi mahiyyətini və yerini açmağa imkan versə də, pensiyaçıların ümumi say tərkibində minimum pensiya alanların payının çox olması, yaxud minimum pensiya məbləğinin pensiyanın orta aylıq məbləği göstəricisinə yaxınlığı pensiya sistemində idarəetmənin, o cümlədən pensiya artımının daha çox inzibati metodlar hesabına minimum pensiya mexanizmi üzərindən hərəkət edilməsinə üstünlük verilməsilə aparıldığını göstərir ki, bu da pensiya məbləğlərinin sonrakı dinamik artımı baxımından da ümidverci hal hesab edilmir. Belə ki, bu halın tətbiqi minimal pensiya məbləğində pensiyanın təyin edilməsi üçün, təbiidir ki, minimal olaraq tələb edilən sosial sığorta stajı və ya sığorta-pensiya kapitalı ilə bağlıdır ki, minimum pensiya artımının tətbiqi həmçinin avtomatik olaraq kapital məbləği artımına tələbi zəruri etməklə bir çox hallarda pensiya sistemində daxil olan pensiyaçı sayına məhdudlaşdırıcı təsir göstərir. Bu hal da, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qəbul ediləndir ki, əhalinin ümumi həyat səviyyəsinə təsir göstərə bilməklə, əhalinin dövlət sosial sığorta sistemində qarşı inamsızlığına və nəticədə məcburi dövlət sosial sığortasından həтта yayınması meyilinin çoxalmasına gətirib çıxarmaqla sosial gərginliklərə, idarəetmədən narazılıqların yaranmasına səbəb ola bilər.

Pensiya sistemində pensiyanın növlərə ayrılmaqla təminatın həyata keçirilməsi dünya praktikasında həyata keçirilməkdədir. Bunun əsas səbəbini isə pensiya sistemlərində bənefisiarlara edilən sosial ödənişlərin tam mütləq mənada sığorta prinsipinin gözlənilməsi ilə həyata keçirilməməsi - pensiyaların sığorta haqqı ödənişləri hesabına kumulyativ formalaşan pensiya kapitaları əsasında hesablanılan sığorta hissəsinə əlavə olaraq müəyyən hallarda sığorta əsası olmayan güzəştlərin və əlavələrin də aylıq pensiya məbləğləri şəklində müəyyən edilməsi ilə əlaqələndirmək mümkündür. Belə ki, istənilən cəmiyyətdə yaşa görə pensiyaların məbləği və bu növ pensiyaçıların sayını əhalinin demoqrafik yaş strukturundan asılı olaraq təbii demoqrafik amillərə bağlı olaraq, bir qayda olaraq, pensiya təyinatı üçün toplanılmış pensiya kapitalı əsasında pensiya təyinatına imkan verən kifayət qədər uzunmüddətli sığorta stajına (sı-

Nəticə və təkliflər

Mövzu çərçivəsində müzakirə edilən məsələlərə münasibətdə müasir şəraitdə pensiya təminatının inkişafının (o cümlədən real vəziyyətdə hələ ki, məcburi dövlət sosial sığortasına əsaslanmaqla həmrəylik prinsipilə fəaliyyət göstərilən, üçpilləli pensiya təminatı sisteminin konseptual olaraq nəzərdə tutulduğu Azərbaycan Respublikası kontekstində) aşağıdakı prioritet aspektlərini qeyd etmək lazımdır:

1. Pensiya təminatının inkişafının maliyyə aspektləri:

- pensiya sisteminin idarə olunmasında tənzimləmələr istənilən halda pensiya təminatının əhatə dairəsinin və maliyyə-xərc miqyasının genişləndirilməsinin başlıca şərti olaraq çıxış etməklə bütün mümkün mexanizmlərdən istifadə etməklə onun maliyyə-resurs bazasının artırılmasına, eyni zamanda sosial müdafiənin cari və potensial maliyyə resurslarından səmərəli və qənaətlə istifadə olunmasına imkan verən təşəbbüslərin səfərbər olunmasına yönəldilməlidir;

- Azərbaycanda da pensiya təminatı sisteminin icbari əsaslarla söykənməklə fəaliyyət göstərən 1-ci pilləsi çərçivəsində maliyyə imkanlarının genişləndirilməsi ümumi iqtisadi inkişaf nəticələri, şəffaflıq, inzibati idarəetmə kimi pensiya sistemindən kənar proseslərlə əlaqədar olmaqla, maliyyə resurslarının cəlbə birbaşa nəticə mahiyyətli proseslər olmadığından, əhalinin pensiya gəlirlərinin artımına mümkün yaxın perspektivdə nail olunması üçün əlavə pensiya təminatı mahiyyətli institutların (1-ci və 3-cü pensiya təminatı pillələri ilə bağlı) vaxt itirmədən təşəkkülü üçün dövlət tərəfindən bütün imkanların yaradılması məqsədmüvafiq və zəruri əhəmiyyətlidir;

- Bu çərçivədə həmçinin Azərbaycanda cari vəziyyətdə fəaliyyət göstərən yeganə pensiya təminatı pilləsi kimi, 1-ci pensiya pilləsində sığorta əsası olmayan xərclərin minimuma endirilməsi vacib əhəmiyyətlidir;

- 2-ci və 3-cü pensiya təminatı pillələrinin inkişafı əhalidə formalaşan (əlavə) maliyyə resurslarının cəlbə imkanları ilə bağlı olduğundan bu istiqamətlərdə əhali iştirakının perspektivi ölkədə mahiyyət baxımından əhali baxışı nöqtəyi-nəzərdən, ilk növbədə, bu məqsədə yaxın və hazırda mövcud olan təminat forması kimi görünə biləcək - həyat sığortası, yaxud bank depozit dərəcələri ilə müqayisədə əlverişli olması şərtləri ilə əlaqədardır;

- Azərbaycan reallığında maksimum ehtiyatlılıqla yanaşılmaqla belə 2-ci pillənin könüllü əsaslarla tət-

ğorta haqqı ödənişi keçmişinə) malik fərdlərin (şəxslərin) pensiya təminatını əks etdirdiyinə görə əsasən əlavələrin və güzəştlərin tətbiq edilməsinin zərurətə çevrilməməsi ilə əlaqələndirmək olar. Hərçənd ki, pensiyanın digər iki növünün - əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə pensiyaların təyin olunması isə əhalinin həyat və sağlamlığı ilə bağlı baş verən sosial-tibbi əsaslı, idarə edilə bilinməyən sosial proseslərlə əlaqədar və sığorta prinsipinin təmin olunması baxımından sığorta keçmişindəki qeyri-adekvatlılıq xüsusiyyətinə malik olmaqla təyin olunan aylıq pensiyaların məbləğinin daha çox burada sığorta əsası olmamaqla tətbiq edilən əlavə və güzəştlərin məbləğinin aylıq pensiya məbləğində əhəmiyyətli paya malik olması xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Bu səbəblərdəndir ki, yaşa görə pensiyaçıların sayı və bu növ üzrə orta pensiya məbləğləri ümumi ölkə əhalisinin və pensiyaçıların ümumi sayında kifayət qədər uzunmüddətli statik pay göstəriciləri ilə müşayiət olunur.

Qeyd olunan bu məqamlar isə pensiya sisteminin inkişafı nöqtəyi-nəzərdən müşahidələrin, təhlillərin, proqnozlaşdırılmanın aparılması baxımından pensiyanın növlərə bölünməklə statistik kalkulyasiyanın aparılmasını, həmin növlər üzrə göstəricilərin ayrılıqda və ümumi pensiya göstəricilərinin tərkibində təhlilini zəruri edir ki, əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə pensiyaların orta məbləğlərinin müəyyən edilməsi və bununla əlaqədar digər təhlillərin aparılması da pensiya təminatı sisteminin idarə olunması, o cümlədən pensiya sistemi ilə əlaqəli demoqrafik proses və dəyişkənliklərin, birbaşa surətdə pensiya sisteminin idarə olunması ilə bağlı təşkilati-inzibati əsaslı problemlərin, qanunvericilik əsaslı boşluqların diaqnoz edilərək müəyyən edilməsi və çevik operativ qərarların hazırlanılmasına keçidə imkan verməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Hazırda pensiya təminatı sisteminin inkişafı ilə bağlı qlobal tendensiyaların bir istiqaməti də təminat prosesinin təşkili və idarə olunmasının informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT-nin) tətbiqinin köməyi ilə benefisiara istiqamətlənmiş innovativ əsaslarla aparılmasının getdikcə daha geniş vüsət almasıdır. Bu istiqamətlərdə təkmilləşdirilmələrin aparılması milli səviyyələrdə müasir sosial müdafiə siyasətlərinin işlənilməsinin tərkib hissələri kimi qəbul edilir.

biqi ilə bağlı işlər görülməsi perspektiv baxımından əhəmiyyətlidir, 3-cü pillənin isə dövlət sosial sığorta sistemindən kənar fəaliyyət xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla sərbəst inkişafı ilə bağlı daha erkən addımlar atılması daha məqsədmüvafiqdir.

2. Pensiya təminatının inkişafının qanunvericilik aspektləri:

- pensiya təminatı ilə bağlı qanunvericilik bazası sistemdə sosial müdafiənin prinsiplərinin maksimum dərəcədə gözlənilməsinə imkan verən istiqamətlərdə mütəmadi olaraq təkmilləşdirilməlidir;

- pensiya təminatı ilə bağlı qanunvericilik bazası sığortaolunanlar üçün sosial diskriminasiyadan uzaqlaşılmasına imkan verən, daha çox yaxın və sadə meyarlar üzərində qurulmalıdır.

3. Pensiya təminatının inkişafının innovativ aspektləri:

- pensiya təminatının yaxşılaşdırılması pensiya xərclərinə ayrılan maliyyə resurslarının artırılması və normativ bazanın dəyişən sosial-iqtisadi şərtlərə uyğunlaşdırılması ilə yanaşı, vətəndaş məmnunluğuna gətirib çıxaran, asan və yenilikçi üsullarla təyinat və təminat proseslərinə imkan verən həll mexanizmlərinin tətbiqi, xüsusən İKT-yə əsaslanan proaktiv təyinat proseslərinin və vahid pəncərə modeli üzərində xidmətlərin təşkilinin müvəffəqiyyətli aparılması təcrübəsindən birbaşa asılıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Steven S.A. *The promise of private pensions: The First Hundred Years* // Cambridge MA: Harvard. – 1997.- 344 p.
2. [Electronic resource] / *The University of Pennsylvania, Pension Research Council*. URL: <https://pensionresearchcouncil.wharton.upenn.edu/wp-content/uploads/2020/01/03Chap3.pdf> [Müraciət tarixi: 13.06.2024].
3. [Electronic resource] / *International Labour Organization*. URL: <https://www.ilo.org/global/about-the-ilo/history/lang--en/index.htm> [Müraciət tarixi: 12.06.2024].
4. Beknazarov Z., Rustamov D. *A review of existing pension services in developed and developing countries* // *E3S Web of Conferences: Ural Environmental Science Forum "Sustainable Development of Industrial Region" (UESF-2021)*, 2021. – 258. URL: <https://doi.org/10.1051/e3s-conf/202125805040>
5. Guinand, C. *The creation of the ISSA and the ILO* // - *International Social Security Review*, - 2008, 61, - p. 91-96. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/j.1468-246X.2007.00304.x>
6. [Electronic resource] / *The International Social Security Association (ISSA)*. URL: <https://www.issa.int/about/the-issa> [Müraciət tarixi: 17.06.2024].
7. "Sosial sığorta haqqında" Azərbaycan Respublikasının 18 fevral 1997-ci il tarixli 250-IQ nömrəli Qanunu. URL: <https://e-qanun.az/framework/3813> [Müraciət tarixi: 10.06.2024].
8. "Əmək pensiyaları haqqında" Azərbaycan Respublikasının 7 fevral 2006-cı il tarixli 54-IIIQ nömrəli Qanunu. URL: <https://e-qanun.az/framework/11566> [Müraciət tarixi: 10.06.2024].
9. "Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında" Azərbaycan Respublikasının 27 fevral 2001-ci il tarixli 221-IIQ nömrəli Qanunu. URL: <https://e-qanun.az/framework/2842> [Müraciət tarixi: 10.06.2024].
10. Bovenberg, L., *The Future of Multipillar Pensions* / L. Bovenberg, Van Ewijk Casper, E. Westerhout, - Cambridge: Cambridge University Press, - 2012, - 436 p.
11. Fultz, E, Hirose, K. *Second-pillar pensions in Central and Eastern Europe: Payment constraints and exit options* // - *International Social Security Review*, 2019. 72, 2, - p. 3-22. <https://doi.org/10.1111/issr.12201>
12. *Pensions at a Glance 2021: OECD and G20 Indicators* / OECD. – Paris: OECD Publishing, - 2021. -224 p. URL: <https://doi.org/10.1787/ca-401ebd-en>

ОСНОВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ РАЗВИТИЯ ПЕНСИОННОЙ СИСТЕМЫ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ: ПЕРСПЕКТИВНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД

Резюме

В статье в качестве механизма улучшения социальной защиты в Азербайджанской Республике проводится системный анализ концептуальных основ организации и развития пенсионного обеспечения и аспектов опережающего развития в рамках системы государственного социального страхования, в том числе актуальные вопросы, считающиеся важными для улучшения обеспе-

чения на примере страхово-пенсионной системы Азербайджана.

Цель исследования - способствовать укреплению теоретико-экономической основы управления и совершенствованию системы государственного социального страхования путем раскрытия объема направлений и элементов основного (основного) объекта регулирования в условиях управления. системы на этапе современного развития пенсионной системы как основной движущей силы социальной защиты.

Прикладное значение. Статья направлена на формирование концептуального видения научных исследований, а также на принятие более прогрессивных, рассчитанных на перспективу решений на уровне управления, путем выявления основных факторов, способных повлиять на эффективное использование финансовых ресурсов по рассмотренным направлениям.

Объектом исследования работы является регулирование системы социальной защиты, конечной целью которой является повышение социального благосостояния населения в Азербайджане.

Методы исследования. Исходя из содержания выбранной проблемы, в анализе использовались эмпирико-теоретическое осмысление и исследование, анализ и синтез, индуктивный и дедуктивный подход, сравнение, теоретическое моделирование, методы абстрагирования, а также информация из других различных источников.

Оригинальность и научная новизна исследования заключается в общеэкономическом обосновании важности рассмотрения пенсионного обеспечения как основного драйвера социальной защиты и систематизации основных факторов, влияющих на систему в целях совершенствования и регулирования современного уровня развития социальной защиты в контексте Азербайджанской Республики, на основе опыта в этой области.

Результаты исследовательской работы. Анализируемые в рамках работы проблемы служат укреплению концептуального видения для принятия социально-экономически эффективных решений в сфере социальной защиты.

Ключевые слова: *социальное государство, социальное обеспечение, социальная защита, страхово-пенсионная система, пенсионное обеспечение, пенсия, система солидарности.*

Классификационные коды JEL: A10, E60, E70, H00; H53; H55; I30; I31; I32; I38

THE MAIN CHARACTERISTICS OF THE DEVELOPMENT OF THE PENSION SYSTEM IN AZERBAIJAN: PERSPECTIVE-THEORETICAL VIEW

Summary

In the article, as a mechanism for improving social protection in the Republic of Azerbaijan, a systematic analysis of the conceptual bases of the organization and development of pension provision and priority development aspects within the framework of the state social insurance system is carried out, including the actual issues considered important for the improvement of provision in the example of the insurance-pension system of Azerbaijan.

The purpose of the study is to contribute to the strengthening of the theoretical and economic basis of the management and improvement of the state social insurance system by providing the scope of the directions and elements of the basic (main) regulatory object in terms of system management at the stage of the modern development of the pension system as the main driving force of social protection.

Applied importance. The article is aimed at the formation of a conceptual vision for scientific research, as well as for making more progressive decisions calculated on the perspective at the management level, by identifying the main factors that can affect the effective use of financial resources in the directions considered a priority.

The research object of the work is the regulation of the social protection system, the ultimate goal of which is to improve the social welfare of the population in Azerbaijan.

Research methods. Based on the content of the selected problem, empirical-theoretical understanding and research, analysis and synthesis, inductive and deductive approach, comparison, theoretical modeling, abstraction methods, and information from other various sources were used in the analysis.

The originality and scientific novelty of the research is the general economic basis of the importance of considering pension provision as the main driver of social protection and the systematization of the main factors affecting the system in order to improve and regulate the current development level of social

protection in the context of the Republic of Azerbaijan, based on experience in the field.

The results of the research work. The problems analyzed within the framework of the work serve to strengthen the conceptual vision for making socio-economically effective decisions in the field of social protection.

Key words: *social state, social welfare, social protection, insurance-pension system, pension provision, pension, solidarity system.*

JEL Classification Codes: *A10, E60, E70, H00; H53; H55; I30; I31; I32; I38*

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan Respublikasında sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsi mexanizmi olaraq, dövlət sosial sığorta sistemi çərçivəsində pensiya təminatının təşkili və inkişafının konseptual əsaslarının və prioritet inkişaf aspektlərinin sistemləşdirilmiş təhlili aparılır, o cümlədən Azərbaycanın sığorta-pensiya sistemi təmsalında təminatın yaxşılaşdırılması üçün əhəmiyyətli hesab edilən aktual məsələlər önə çəkilir.

Tədqiqatın məqsədi - sosial müdafiənin əsas hərəkətverici həlqəsi kimi, pensiya təminatı sisteminin müasir inkişafı mərhələsində sistemin idarə edilməsi baxımından baza (əsas) tənzimləmə obyektinin istiqamət və elementlərinin əhatə dairəsinin verilməsilə, dövlət sosial sığorta sisteminin idarə olunması və təkmilləşdirilməsinin nəzəri-iqtisadi bazasının gücləndirilməsinə töhfə verilməsidir.

Tətbiqi əhəmiyyəti. Məqalə - prioritet hesab edilən istiqamətlər üzrə maliyyə resurslarından səmərəli istifadə edilməsinə təsir göstərə bilən əsas amillərin müəyyən edilməsilə elmi tədqiqat, eləcə də idarəetmə səviyyəsində perspektivə hesablanmış daha mütərəqqi qərarların verilməsi üçün konseptual baxışın formalaşdırılmasına yönəldilmişdir.

İşin tədqiqat obyektini - son hədəfi Azərbaycanda əhalinin sosial rifahının yüksəldilməsi olan sosial müdafiə sisteminin tənzimlənməsi təşkil edir.

Tədqiqat metodları. Təhlillərin aparılmasında seçilən problemin məzmunundan irəli gəlməklə empirik-nəzəri dərkətmə və araşdırma, analiz və sintez, induktiv və deduktiv yanaşma, müqayisə, nəzəri modelləşdirmə, abstraktlaşdırma metodlarına əsaslanılmış, digər müxtəlif mənbələr üzrə informasiyalardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – müəllif

tərəfindən sahə üzrə iş təcrübəsindən də çıxış edilməklə pensiya təminatının sosial müdafiənin əsas hərəkətvericisi kimi nəzərə alınması əhəmiyyətinin ümumi iqtisadi əsaslarının və Azərbaycanda Respublikası kontekstində sosial müdafiənin hazırkı inkişafı səviyyəsində təkmilləşdirilmə və tənzimləmə məqsədilə sistemə təsir göstərən başlıca amillərin sistemləşdirilməklə prioritet istiqamətlərinin və təsirlərinin verilməsidir.

Tədqiqat işinin nəticələri. İş çərçivəsində təhlil edilən problemlər sosial müdafiə sahəsində perspektivə hesablanmış sosial-iqtisadi cəhətdən effektiv qərarların verilməsi üçün konseptual baxışın möhkəmləndirilməsinə xidmət edir.

Açar sozlar: *sosial dövlət, sosial rifah, sosial müdafiə, sığorta-pensiya sistemi, pensiya təminatı, pensiya, həmrəylik sistemi.*

JEL: A10, E60, E70, H00; H53; H55; I30; I31; I32; I38